

П. И. КАРИШКОВСЬКИЙ

З ІСТОРІЇ
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ОЛЬВІЇ.
ОЛЬВІЯ ТА РОДОС

При порівняльній нечисленності письмових свідочств з історії античних полісів Північного Причорномор'я кожна нова знахідка примушує іноді переглядати весь небагатий матеріал, що є у розпорядженні науки, — це в рівній мірі необхідно як для пояснення новознайдені пам'ятки, так і для поглибленого освітлення тих джерел, що були відомі раніш. Прикладом такої нової та цікавої пам'ятки є знайдена в 1954 р. під час розкопок на ольвійській агорі мармурова плита з написом на пошану родоського громадянина, яка може розглядатися як одне з найважливіших епіграфічних придбань останніх років. Вже зовнішнє оформлення напису — пілястри, рельєф із зображенням Гелія, каліграфічна чіткість письма, — привертає увагу та вказує, що написові надавали в часи його виготовлення великого значення. Зрозуміло, що встановлення тексту документа являє собою першорядне наукове завдання, а оскільки видавець напису О. І. Леві лишає без доповнення три рядки з восьми, а решту доповнює не так, як це запропоновано нами нижче, вважаємо за доцільне перш за усе викласти свої міркування щодо тексту пам'ятки.

I.

Документ, про який іде мова, був знайдений на агорі у 1954 р.; першою інформацією про нього наука зобов'язана чл.-кор. АН УРСР Л. М. Славину¹. В 1958 р. фотографія та текст пам'ятки були видані О. І. Леві². Від документа зберігся лише лівий горишний кут з рештками восьми рядків грецького тексту, що за формою літер відноситься до III ст. до н. е.³ Довжина рядків може, проте, бути встановлена як із змісту тих рядків, доповнення яких не викликає сумніву, так і на підставі того, що угорі над текстом, на однаковій, як треба гадати, віддалі від пілястрів, які облямовували напис з боків, у квадратному заглибленні вміщено рельєфне фасове зображення Гелія; виходячи з розмірів та розташування цього рельєфу, можна уявити собі розмір усієї плити. О. І. Леві приходять до правильного висновку, що кількість літер у рядках напису вагалася між 20 та 22 і аж ніяк не перебільшувала 24 літер⁴.

¹ Л. М. С л а в и н, Основные итоги Ольвийской экспедиции 1954 г., КСИА, № 5, 1955, стор. 35—36.

² Е. И. Л е в и, К истории торговли Ольвии в IV—III вв. до н. э., СА, т. XXVIII, 1958, стор. 243—245, табл. II, 4.

³ Там же, стор. 244.

⁴ Там же, стор. 243.

Початкові частини восьми рядків напису дозволяють з певністю встановити його загальний зміст — перед нами стабільний текст постанови ольвіополітів, прийнятої на пошану якогось родоського громадянина; особливістю даної пам'ятки є вміщене над текстом зображення Гелія, яке було своєрідним гербом Родоської республіки та прикрашало її монети⁵,—такі зображення «гербів» рідних міст чужинців, вшанованих у якомусь іншому місті, зустрічаються деколи у грецьких написах з Причорномор'я⁶.

Перший рядок напису відкривається формулою «*edoxe boulei k/ai demoi*»), «постановили Рада та Народ», що дає 19 літер⁷. Другий рядок читається на мармурі «*akadinoimēni*», що О. І. Леві відновлює як власне ім'я громадянина, який вніс пропозицію про вшанування іноземця—*Akadino(s) Mēni(skou)*; оскільки ж третій рядок починається з літер «*rep*», то наприкінці попереднього мусіли стояти ще літери «*ei*», які складають вкупі «*ei rep*», «сказав» або «запропонував»; у другому рядку було за О. І. Леві, таким чином, 18 літер. Але при цьому привертає увагу, що видавець виправляє літеру іпсилон у другому рядку та читає замість її сигму, мотивуючи таке виправлення тим, що майстер, мовляв, припустив помилку⁸. На такій основі конструюється ім'я Акадін, невідоме як в спеціально північночорноморській, так і в загальноеллініській ономанології, та робиться важливий і відповідальний висновок: «безумовно, это имя — местное»⁹. Чи є, однак, підстава для такого рішучого виправлення тексту? Адже напис вирізано дуже чітко і охайно, а загальна парадність його оформлення (шілястри, рельєф) не дозволяє без усякого мотивування прийняти припущення про помилку; та й взагалі, скажемо мимохідь, помилка майстра — це *titimūm refugium* епіграфіки, до якого слід звертатися виключно тоді, коли описка не може викликати навіть найменшого сумніву. З іншого боку, Т. М. Кніпович переконливо продемонструвала, яка невелика кількість нееллініських імен була у вжитку ольвіополітів у догетські часи¹⁰; тому при встановленні кожного нового місцевого імені необхідна величезна обережність. Отже запропоноване О. І. Леві читання другого рядку напису не можна прийняти; наша точка зору з приводу його доповнення викладена нижче.

Щодо третього рядка, то і його відновлення, на жаль, теж викликає деякі сумніви. Ім'я родосця, на пошану якого видано декрет, розпочиналося літерами *Age...*, ім'я його батька закінчувалося літерами *...sandros*. У другому випадку немає сумніву, що перед нами ім'я

⁵ Див., напр., Ch. Seltman, *Greek Coins*, 2—nd ed., London, 1955, p. 149—150, pl. XXX, 13—15.

⁶ Див., напр., декрет на пошану Арістагора з гербом* *Ιερπῆ* (G. Tosilescu, *Inschriften aus der Dobrudscha*, АЕМО, В. VI, 1882, S. 36—38, Taf. III) або знайдений у Кізику декрет на пошану невідомого на ім'я пантікапейця (H. Lechat, *Bas-reliefs du musée de Constantinople*, BCH, t. XIII, 1889, p. 514—518, pl. IX).

⁷ Ця формула вживається у прескриптах ольвійських декретів частіше без членів при *boulei ta demoi*; див. IOSPE, v. 1², № 24, 27, 29, 32, 33; також Е. І. Леви, *Ольвийская агора*, МИА, № 50, 1956, стор. 96, № 1; стор. 99, № 2. Пор. IOSPE, v. 1², № 26 (та документ римського часу, № 39). Один раз член пропущений тільки при *boule*, IOSPE, v. 1², № 35.

⁸ Е. І. Леви, *К истории торговли Ольвии в IV—III вв. до н. э.*, СА, т. XXVIII, 1953, стор. 244 прим. 39.

⁹ Там же.

¹⁰ Т. Н. Кніпович, *Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников*, МИА, № 50, 1956, стор. 119—153.

Hagesandros (з густим придилом), яке засвідчено на Родосі більше двадцяти разів¹¹; але як звали сина? Справа у тому, що серед родосців власні імена, що розпочинаються з Гаге..., були надзвичайно поширені—корпус родосських написів дає цілу їх низку, починаючи з коротких, як Гагемон, Гагетор,¹² та закінчуючи довгими, як Гагесімброт, Гагесістрат і т. п.¹² Тому ми позбавлені можливості встановити точну кількість літер імені вшанованого ольвіюполітами родосця та кількість знаків у третьому рядку документа; цілком імовірно, що його звали Гагесарх, як це приймає О. І. Леві.

Переходячи до четвертого та п'ятого рядків і використовуючи лексику та фразеологію ольвійських написів подібного змісту та близького часу (головним чином декретів на пошану Навтима Каллатійця та Діонісія Херсонесита)¹³, читаємо“ (Hagē)sandrou Rhodi(os koinéite) ὁπ εἰπος (tygkhanēi tōi dēmōi)¹⁴; у п'ятому рядку не вкляується і запропоноване О. І. Леві (diatelei tēi polei)¹⁵; в обох випадках у цьому рядку було 24 літери (у попередньому—21). У перекладі ці рядки дають: „такий-то син Гагесандра, родосець, взагалі перебуває доброзичливим до народу“.

Шостий рядок О. І. Леві доповнює „kai tois (entygkhanousin autōi), ґрунтуючись при цьому на тому відновленні, яке В. В. Латішев пропонував для втрачених рядків постанови на пошану Гелланіка¹⁶; але це дало б вже 25 літер у рядку, тоді як сама О. І. Леві пише (і з цим не можна не погодитися), що „в строке не могло быть более 24 букв“¹⁷. Крім того, читаючи „tygkhanēi“ у попередньому рядку, стилістично незручно читати тут „kai tois (entygkhanousin autōi)“; тому ми звертаємося до формулювання декретів на пошану Навтима Каллатійця та Діонісія Херсонесита і пропонуємо відновити рядок як „kai tois (arhiknoumenois)“; це дозволить впевнено доповнити і слідуючий сьомий рядок—„tōn po(litōn eis Phodin)“, пор. „kai tois arhikno(u)menois tōn politōn eis Kallatin“ або „kai idiai tois arhiknoumenois tōm politōn eis Khersonēs(on)“. Переклад цих рядків буде таким: „та громадян (тобто ольвіюполітів), які приїждять до Родосу“¹⁸.

Останній рядок напису являє собою початок загальнопоширеного формулювання: „khreias parekhetai meta pasēs philotimias“, після чого має слідувати „dedokhthai tēi boulēi kai tōi dēmōi“ та перелік тих прав та нагород, що були надані іноземцю¹⁹. Ця частина документа повністю втрачена і відновити її з певністю неможливо.

¹¹ IG, v. XII, fasc. 1, Index, p. 211, col. 2—3. у словнику Папе воно дається з легким придилом, але дорійські написи пишуть навіть ΗΑΓΕΣΑΝΔΡΟΣ. Див. W. Pape, Wörterbuch der griechischen Eigenamen, Dritte Auflage, bearb. von G. E. Benseler, B. I. Braunschweig, 1884, S. 10.

¹² Крім наведених в тексті, ще такі: Гагесарор, Гагесіанакт, Гагесіад, Гагесібій, Гагесібул, Гагесідам, Гагесид, Гагесікл, Гагесікрат, Гагесікрон, Гагесілох, Гагесімах, Гагесінік, Гагесій, Гагесіполід, Гагесіпп, Гагесітім, Гагесіфрон, Гагеторид; усі ці імена Гіллер подає з густим придилом.

¹³ IOSPE, v. 1², № 27; Е. И. Леви, Ольвийская агора, МИА, № 50, 1956. стор 98—102, № 2.

¹⁴ МИА, № 50, стор. 99, № 2, рядки 6—8.

¹⁵ IOSPE, v. 1², № 27, lin. 4.

¹⁶ IOSPE, v. 1², № 30, lin. 1.

¹⁷ Е. И. Леви, К истории торговли Ольвии..., СА, т. XXVIII, стор. 243.

¹⁸ IOSPE, v. 1², № 27, lin. 5—6; МИА, № 50, стор. 99, № 2, рядки 9—10.

¹⁹ Пор. IOSPE v 1², № 27, lin. 7 sqq.

Повертаючись до перших рядків напису, ми можемо вважати, що вони містили приблизно таку ж саму кількість літер, як і решта. У рядку 4, а також мабуть у рядках 3, 8 і 9, було по 21 літері; у рядку 6, а також мабуть і у 10—по 20; у рядку 7—тільки 18²⁰, у 5—24. Можна прийняти, що і в рядках 1 та 2 було літер по 20. Але тоді у 2 рядку тим трудніше читати Akadino(s) Mēni(skou) — це дає лише 18 літер і стає незрозумілим, чому закінчення слова «eipen» потрапило вже у слідуочий рядок. Крім цього утруднення та неможливості безпідставної заміни іпсилона сигмою (див. вище), треба додати, що ім'я Меніск, написане через ету, зустрічається дуже рідко — у Причорномор'ї один раз в римські часи²¹ — і воно пишеться звичайно через епсилон.

Усі ці утруднення відпадають, якщо припустити, що літери akadi на початку другого рядка взагалі не відносяться до імені ольвіюполіта, що вніс пропозицію про вшанування родосця. Дійсно, в першому рядку загальновідомого декрету на пошану Протогена знаходимо: «edoxe boulei kai dêmtōi eikadi», тобто «постановили Рада та Народ двадцятого (числа)»²². В. В. Латишев пояснював це випадковим пропуском назви місяця²³, але оскільки таке формулювання читається і в недавно знайденому декреті на пошану Діонісія сина Тагона, не можна не погодитися з О. І. Леві, що це говорить скоріше про те, що в Ольвії було якийсь усім громадянам відоме двадцяте число, коли відбувалися народні збори; проте О. І. Леві підкреслює, що остаточне вирішення цього питання буде можливе лише тоді, коли ми одержимо «дополнительные данные»²⁴. Нам здається, що декрет на пошану родосця як раз і дає ці недостатні дані: крім зборів двадцятого числа, eikadi, були і збори тридцятого числа, triakadi²⁵. Тоді у другому рядку літери «pou» не являють собою закінчення родового відмінка і остання з них не вимагає виправлення — вони являють собою добре відоме, в тому числі і в Ольвії²⁶, чоловіче імення Нуменій, від якого втрачені дві останні літери. Яке ім'я носив батько Нуменія, ім'я якого йшло далі, встановити неможливо; помітимо, однак, що в Ольвії було поширено чимало коротких імен, і якщо в цьому рядку було стільки ж літер, як і в першому, тобто 22, то для імені батька Нуменія у родовому відмінку лишається шість літер²⁷.

Наше відтворення декрету має такий вигляд:

1. edoxe boulei k[ai dêmtōi tri]—	(22)
akadi, Noumēni[os tou deinos ei]—	(22)
pen: epeidē Hagē[sarkhos? Hagē]—	[21?]

²⁰ Не виключається, що в цьому рядку було «ἴπρ ρο(λίτων εἰς τὸν Rhodín)», що дало б знову 21 літеру.

²¹ IOSPE, v. II, № 286.

²² IOSPE, v. I², № 32, A, l. 1.

²³ В. В. Латишев, Исследования об истории и государственном строе г. Ольвии, СПб., 1887, стор. 233.

²⁴ Е. И. Леви, Ольвийская агора, МИА, № 50, 1956, стор. 99, № 2, рядки 2—3; пор. також стор. 101.

²⁵ Перше і головне значення hē triakas, за Етьеном, який опирався і на узус на роз'яснення лексикографів, — trigesima dies mensis; «triakas—hē triakostē tou mēnos» пише Гесіхій. Thesaurus наводить приклади подібних датувань з епіграфічних документів; вживалося і triakadas prōtas для визначення 31 числа місяця. Див. Thesaurus Graecae Linguae ab H. Stephano constructus, edd. C. B. Hase, G. Dindorfius. et L. Dindorfius, v. VII, Parisiis, 1848—1854, col. 2403—2404.

²⁶ IOSPE, v. I², № 201, col. II, l. 24, Пор. також документи римського часу, №№ 80, 137, 147, 175.

²⁷ Напр., Kritos, Moskhos, Papios, Timeos, Kharmos і т. д.; усі ці імена засвідчені в Ольвії в догетські часи; зустрічаються навіть коротші, такі як Thus.

sandrou Rhodifos koinêi te]	[21]
5. òn eunous [tygkhanei tòi dêmoi]	(24)
kai tois [aphiknoumenois]	(20)
tôn po[litôn eis Rhodin]—	(18)
khreias [parekhetai meta pa]	(21)
[sês philotimias, dedokthai]	(21)
10 [tôi boulêi kai tòi dêmoi]	(20)

У перекладі на українську мову маємо: «Постановили Рада та Народ тридцятого (числа), Нуменій, син такого-то, вніс пропозицію: оскільки Гаге(сарх?), син Гagesандра, родосець, взагалі перебуває доброзичливим до народу (ольвіополітів) та громадянам (Ольвії),

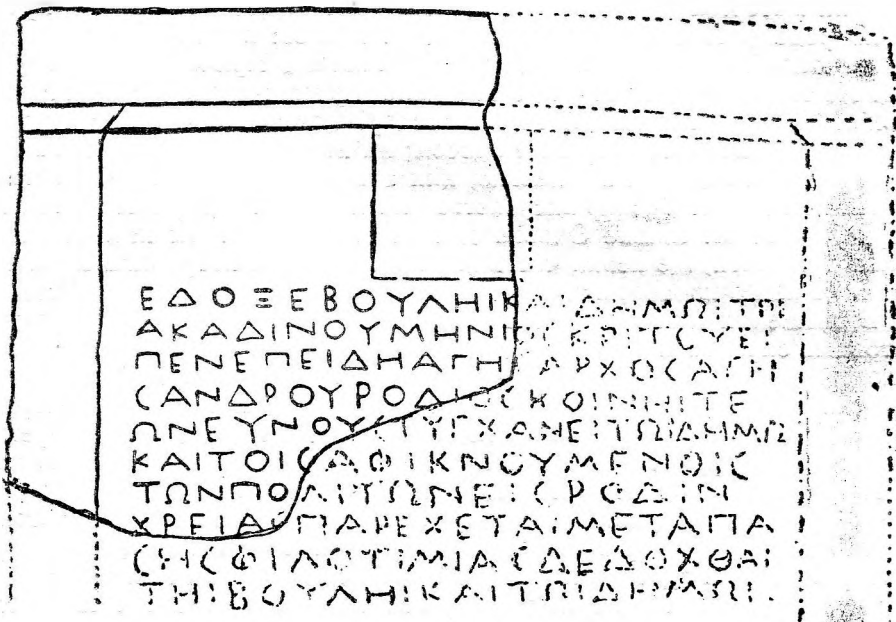

Рис. 2. Ольвійський декрет на пошану родосця (реконструкція).

що прибувають до Родосу, робить послуги з всілякою старанністю, постановили Рада та Народ...» Хоч останні рядки постанови і втрачені, проте вся решта ольвійських декретів на пошану іноземців дає можливість майже точно відтворити закінчення постанови — далі місто висловлювало Гаге(сарху) подяку та надавало йому особисто і його прямим нащадкам проксенію, права громадянства, право в'їзду до Ольвії як у мирний час, так і під час війни²⁸.

II.

Відновлюючи 6—7 рядки новознайденого документу так, як це запропоновано вище, можна навести не тільки формальні, але й реальні аргументи на користь того, що ольвійські громадяни дійсно могли бути гостями Гаге(сарха) на його батьківщині, тобто відвідували Родос. Якщо врахувати роль, яку відігравав Родос у міжнародній торгівлі елліністич-

²⁸ Пор., напр., закінчення декрету на пошану Навтима Каллатійця—IOSPE, v. 1° № 27, ліп. 9 sqq.

ного світу, то це дуже ймовірно²⁹; проте маємо і цілком певні докази того, що окремі ольвіополіти бували на Родосі. Так, Страбон вимірює у своєму творі більш-менш точну відстань від Борисфену до Родосу (8700 стадій)³⁰; відома також надгробна стела «борисфенітки» Гедейі, дочки Аристокрита, знайдена на родоському некрополі³¹. Про особливе місце родосців у торгівлі з Ольвією свідчать і знахідки в Ольвії керамічної тари родоського походження — вони, як відомо, переважають у кількісному відношенні усі інші категорії іноземної керамічної тари, що знаходять в Ольвії. За даними, які наводить Ю. С. Крушкол, до 1950 р. в Ольвії було знайдено 1389 клейм з іменами епонімів та 1538 інших, усього 2927; в Пантікапеї їх значно менше, при чому там переважає синопський матеріал³². Дуже цікаві та важливі спостереження над хронологією родоської кераміки зробив Д. Б. Шелов: він показав, що найбільша кількість родоського посуду потрапила в Причорномор'я наприкінці III та на початку II ст. до н. е., але в різних хронологічних групах кількість знахідок в Ольвії та на Боспорі показує своєрідність торговельних зв'язків цих центрів з Родосом; на початку III ст. до н. е. Родос був тісніше пов'язаний з Ольвією, ніж з Боспором, але вже в останні десятиліття III ст. Боспор висувається на перший план у цій торгівлі, а наприкінці II ст. лише Ольвію далеко за собою³³. Як нам здається, можна приймати, що певна частина родоської тари потрапила в Ольвію на ольвійських кораблях³⁴.

Відношення між Ольвією та Родосом не обмежувалися виключно торговими справами. До III ст. до н. е. відноситься і другий декрет ольвіополітів на пошану родосця — постанова Ради та Народу про надання громадянських прав та проксенії якомусь Гелланіку, яка зберігається зараз в Одеському археологічному музеї³⁵. І ця пам'ятка збереглася, на жаль, у дуже пошкодженому стані; згідно з відновленням тексту, що запропонував В. В. Латишев, Гелланік постійно проживав у Ольвії — він, у всякому разі, приймав участь у зборі коштів для культових потреб («*syna[gagōn plēthos khrematō]n, ex hōn kai te koi[nai thysiai?...] ê thyontai**»), а також сприяв своєчасній виплаті якихось грошових сум місцевим царям («*ta [dōra lambanousin hoi t]ês khōras basileis [eukairos]*»). Постанова на пошану Гелланіка за характером письма відноситься до пізнішого часу, ніж постанова на пошану Гаге (сарха), — вона вже близька до загальновідомого протогенівського декрету³⁶. В той же час або навіть пізніше ще один родосець,

²⁹ Ю. С. Крушкол, Основные пункты и направления торговли Северного Причерноморья с Родосом, ВДИ, 1957, № 4, стор. 110—115; Д. Б. Шелов, К истории связей эллинистического Боспора с Родосом, СА, т. XXVIII, 1958, стор. 333—336.

³⁰ Strabonis Geogr., 11, 5, 9, p. 118 s (SC, v. 1, p. 102), пор. також Agatharchidi Cnid., fr. 454, 2 Bekk. та Diodori Sic., 111, 34, 7.

³¹ Б. Н. Граков, Материалы по истории Скифии в греческих надписях, ВДИ, 1939, № 3, стор. 289, № 67.

³² Ю. С. Крушкол, ВДИ, 1957, № 4, стор. 112—113; пор. Е. М. Придик, Керамические надписи из раскопок Тиритаки и Мирмекия в 1932—1934 г., МИА, № 4, 1941, стор. 173.

³³ Д. Б. Шелов, СА, т. XXVIII, 1958, стор. 334—335; пор. інші роботи того ж автора, МИА, № 56, 1957, стор. 203, 209—211; МИА, № 57, 1956, стор. 128—129, 133—148.

³⁴ В усякому разі Б. М. Граков (ВДИ, 1939, № 3, стор. 289) та Д. Б. Шелов (СА, т. XXVIII, 1958, стор. 333) вважають, що на одному з уламків напису з Родосу (IG, v. XII, f. 1, n 119) збереглися відомості про участь боспорського громадянина у вивозі вина з Родосу на Боспор.

³⁵ IOSPE, v 1², № 30.

³⁶ Див. В. В. Латишев, Исследования об истории и государственном строе г. Ольвии. СПб., 1887, стор. 94.

Посідей син Посідея, теж став ольвійським проксеном, потім зав'язав тісні стосунки з скіфськими царями та переселився на деякий час до Неаполю, столиці скіфської держави. Ім'я цього Посідея збереглося у кількох епіграфічних документах: в Ольвії знайдена присвята Афродиті Евплії, в Неаполі Скіфському—присвяти родоським богам та напис, поставлений на пошану Ахілла у відзнаку перемоги над піратами³⁷; є всі підстави вважати, що на пошану цього таки Посідея були прийняті декрети на Косі та на Тенедосі, тобто на островах, що лежали на шляху з Ольвії до Родосу; тут він називається ольвіополітом, що слід розглядати як доказ того, що Посідей вже остаточно натуралізовався в Ольвії³⁸.

Таким чином, новознайдений декрет ольвіополітів на пошану родоського громадянина являється важливим доповненням до тих даних, які вже були відомі. Кількість та значення епіграфічних документів, що висвітлюють родосько-ольвійські відносини, можна правильно оцінити, лише порівнюючи їх з відповідними пам'ятками з інших центрів Північного Причорномор'я—і в Херсонесі, і на Боспорі є поодинокі епіграфічні вказівки на зв'язки з Родосом³⁹, але вони лишуються ізольованими та не дають можливості зробити якісь спостереження узагальнюючого порядку, між тим як стосунки між Ольвією та Родосом охоплюють майже ціле століття та проявляються не тільки у свідцтвах написів. Кількість родоських клейм з Ольвії сама промовляє за себе; до цього можна додати, що тісні зв'язки з Родосом пррестежуються і в такій галузі, де вони досі лишалися непоміченими—мова йде про грошове господарство Ольвії. Проте для освітлення характеру, сутності та значення цих зв'язків треба розпочати виклад дещо здалеку.

III.

Значення Родосу як важливого економічного центра елліністичного часу виявляється не тільки при вивченні уламків керамічної тари з-під вина та олії, що їх знаходять в усіх кінцях античного світу, але і в широкому розповсюдженні особливої грошової системи⁴⁰. Ця система, побудована на драхмі вагою 3,95—3,85 г, часто визначалася в нумізматичній та метрологічній літературі як «фінікійська»; проте вона виникла, як здається, на острові Хіосі⁴¹; дуже близька практично вагова система була з давніх давен у вжитку також в Абдері та взагалі на південному узбережжі Фракії. З часів краху афінської політичної гегемонії—тобто

³⁷ IOSPE, v. I², №№ 168, 670—672; пор. В. В. Латышев, Исследования об истории..., стор. 135—136.

³⁸ IOSPE, v. I², № 77—78; Пор. Е. Н. Minns, Scythians and Greeks, Cambridge 1913, p. 463. В останні роки життя В. В. Латышев поділяв погляд Миннза [В. В. Латышев, Заметки по греческой эпиграфике, ИРАИМК, т. I, 1921, стор. 19—22]. Про цей шлях з Ольвії до Родосу див. А. С. Коцевалов, Эпиграфические памятники из ольвийских раскопок в 1935 и 1936 гг., „Ольвия“, т. I, Киев, 1940, стор. 267—268.

³⁹ IOSPE, v. I², № 345 та IOSPE, v. II, № 35.

⁴⁰ Ch. Seltman, Greek Coins, 2-nd ed., London, 1955, p. 149—152, 205, 252 ss.; M. Segre, Metrologia et circolazione monetaria degli antichi, Bologna, 1928, p. 231 ss.; A. Burns, Money and monetary policy in early times, London, 1927, p. 212 ss., P. Gardner, A History of ancient coinage, Oxford, 1918, p. 298 ss.

⁴¹ J. Mavrogordato, A Chronological arrangement of the coins of Chios, Num. Chron., 4 ser., v. XV, 1915, p. 361—429; v. XVI, 1916, p. 281.

з кінця V ст. до н. е. — ця система швидко розповсюджується по усьому елліністичному Сходу, особливо у Малій Азії та на островах Егейського моря; вирішальну роль у її поширенні відіграв Родос. Безпосередньо після визволення з-під влади Афін, які примушували членів Афінського морського союзу користуватися афінськими срібними «совами» або в усякому разі карбувати монету за аттичною системою⁴², цю «фінікійську» або хіоську систему приймають не тільки Хіос, але й Ефес, Абідос, Фасос, незабаром до них приєднується і Родос — з цього часу зручніше називати її просто родоською, — а за ним Кнід, Галікарнас, Смірна, Колофон, Кізик, Калхедон, Візантій, острови Парос та Наксос, деякі з персидських сатрапів — Тісаферн, Фарнабаз, Гекатомн. В середині IV ст. за ними слідує Тенедос, Мілет, Кос, карійський династ Мавсол; в третій чверті IV ст. до н. е. родоська монетна система охоплює десятки центрів Малої Азії, Греції та Архіпелагу, її сприймають в цей час Фокея, Кіми, Сігей, Теос, Дардан, Міконос, Калімна. Наприкінці IV ст. до н. е. деякі міста під впливом монетної системи Олександра Македонського переходять до аттичної системи, яку він запровадив для свого срібла та золота; деякі міста, навпаки, повертаються або переходять до персидської системи; проте родоську сприймають Андрос, Тенос, Делос, Іос; її продовжують дотримуватися такі значні центри як Родос, Кнід, Ефес, Фокея, Кізик. В III ст. до н. е. родоська монетна система може вважатися за одну з найпоширеніших в елліністичному світі⁴³.

Швидке розповсюдження родоської монетної системи припадає на такий час, що може розглядатися як переламний в історії грошового господарства Еллади. До цього часу як у власній Греції, так і в Архіпелазі, не зважаючи на електрове карбування Малої Азії, у грошовому обігу панувало срібло. Але у IV ст. до н. е. різко збільшується кількість золотої монети⁴⁴ — цьому сприяло зростання добування золота, пограбування багатьох храмових скарбниць у ході міжусобних війн, підкуп політичних діячів та цілих міст Персією, нарешті — плата воїнам «великого царя» та його сатрапів. Якщо до Пелопонеської війни карбування золотої монети було для Еллади явищем винятковим, то вже на рубежі V—IV ст. до н. е. золоту монету випускають у великій кількості міста Фракії, Родос, Лампсак, в Північному Причорномор'ї — Пантікапей. Нарешті, розробка нових золотоносних жил дозволяє Пилипу Македонському розпочати масове карбування золотих статерів, а завоювання Азії Олександром веде до переробки на монету величезних скарбів персидських володарів. Лісімах та інші діадохи продовжують таку ж політику, і між 350 та 300 рр. до н. е. в обіг поступає така велика кількість золотої монети, що вартість золота відчутно зменшується⁴⁵.

⁴² B. D. Meritt, H. T. Wade-Gery, M. F. Mac-Cregor, *The Athenian Tribute Lists*, v. I, Cambridge, 1939, p. 579, T—69; v. II, Princeton, 1949, p. 61—68 D—14; E. S. G. Robinson, *The Athenian Currency Decree and the Coinage of the A1 lies*, „Hesperia“, Suppl. VIII, 1949, pp. 324—340; Ch. Seltman, *Greek Coins*, p. 111, 155.

⁴³ Крім літератури, що наведена у прим. 40, див. B. V. Head, *Historia numorum*, 2-nd ed., Oxford, 1911; E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, II partie, tt. II—III, Paris, 1910—1914.

⁴⁴ M. Segrè, *Metrologia...*, p. 237 ss; A. Burns, *Money and monetary policy...*, p. 346 ss; особливо F. Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, B. I, Leiden, 1938, p. 301 ff; K. Regling, *Silberprägung und Silberwährung*, RE, 2 R, B. III, 1927, Sp. 23—34.

⁴⁵ Не дивлячись на низку поправок, погляди Т. Рейнака в основі вірні див. Th. Reinach, *Histoire par les monnaies*, Paris, 1902, p. 41—73.

Збільшення кількості золота, що було в обігу, вело за собою ще один наслідок. К. Маркс показав, що функції грошей фактично завжди належать в кожний період та в кожному місці одному металу⁴⁶, при чому «с розвитком багатства менше благородний метал витесняється із своєї функції мери стоимости более благородным»⁴⁷. Внаслідок цієї закономірності в еллінському світі між 350 та 250 рр. до н. е. срібло, яке було раніше мірою вартості, було, говорячи словами К. Маркса, «скинуто з трону»⁴⁸. У більшості міст срібна монета перетворюється у допоміжний засіб обігу, так само як і мідь, що тепер випускається всюди; таким чином срібний або мідний вміст монет визначається не відносною вартістю срібла та золота (або міді та золота), а просто встановлюється законом⁴⁹. Це створювало сприятливі умови для розповсюдження «легких» або «полегшених» монетних систем замість «важких» — і не випадково саме хіосько-родоська система, драхма якої важить 3,95—3,85 г, приходиться на зміну егінській, драхма якої важила біля 6 г.

Треба додати, що перетворення срібної монети у допоміжний засіб обігу обумовило також швидке зменшення вихідних вагових норм родоської системи. Первісна вага тетрадрахм 15,80—15,60 г скоро змінюється вагою 14,70—14,50 г, а далі навіть 13,60—13,20 г, що дає для драхми широкий діапазон коливань — від 3,90 до 3,30 г. Але навіть і на цьому падіння ваги драхм, карбованих за родоською системою, не зупиняється⁵⁰. Крім інших причин, тут спричинилося ще й те, що міста Малої Азії та Архіпелагу, приймаючи норми широко розповсюдженої системи монетної ваги в різні часи та з різних центрів, керувалися не абстрактними уявленнями про «законну» вагу, але приймали за основу розрахунків вагові дані, узяті з реальних монет своїх сусідів, та відповідно знижували ці показники, бо різниця між вагою прийнятої за норму іноземної монети та своєї монети складала прямий прибуток міста, так звану «монетну пошліну»⁵¹.

Як би то не було, але у момент відновлення карбування афінських тетрадрахм (як вважають, близько 229 р. до н. е.) і викликаного цим поживалення випуску срібла за аттичною системою в інших містах, драхма родоської системи, „*argyria Rhodia lepta drakhmē*“ епіграфічних документів⁵², впала до 2,90—2,80 г і вона зрівнялася з аттичним тетроболом. Це просте рахункове відношення закріпило вагу родоської драхми біля вказаного рівня і на такій основі розпочався (біля 200 р. до н. е.) випуск кістофорів, які розглядалися поруч з тетрадрахмами аттичної системи як тридрахми тієї ж системи⁵³. Проте розповсюдження та розвиток системи кістофорів в даному разі вже не можуть бути розглянуті.

⁴⁶ К. Маркс, К критике политической экономии, Соч., т. XII, ч. I, стор. 61; ср. Капитал, т. I, Соч., т. XVII, стор. 106—116.

⁴⁷ К. Маркс, Капитал, т. I, Соч., т. XVII, стор. 112.

⁴⁸ Там же, стор. 140.

⁴⁹ Пор. К. Маркс, К критике политической экономии, Соч., т. XII, ч. I, стор. 96.

⁵⁰ Див. М. Segre, *Metrologia...*, p. 231 Ми лишамо тут без розгляду питання про те, що самі норми родоської системи мали два варіанти, „важкий“ та „легкий“; про це див. P. Gardner, *A History of ancient coinage*, p. 174.

⁵¹ Пор. Д. Б. Шелов, Монетная система городов Боспора в VI—V вв. до н. э., МИА, № 19, 1951, стор. 134.

⁵² *SlG*, v. II, pp 2693-e, 2693-f.

⁵³ K. Reiling, *Kistophoren*, RE, B. XI, 1921, Sp. 524—525.

В часи свого найбільшого розповсюдження родоська система була відома і на берегах Евксінського Понту. Не згадуючи такі міста, як Сезам та Кромна на південному узбережжі, ми знаходимо срібні монети родоської системи в Амісі, в Месембрії та в Аполлонії⁵⁴. В Тавриді її обирає Херсонес, який продовжує карбувати монети родоської ваги аж до часів Міфратата Евпатора⁵⁵.

Звертаючись до монет Ольвії, ми зустрічаємо тут в III—II ст. до н. е. низку послідовних випусків срібної монети, кожен з яких складався з двох або навіть з трьох номіналів⁵⁶. В першій групі (перша половина III ст. до н. е.) старший номінал репрезентується унікальною монетою (типи: Аполлон—орел на дельфіні), що важить 7,90 г; монети середнього сорту (типи: Деметра—дельфін або Деметра—орел на дельфіні) мають середню вагу 3,63 г⁵⁷. У другій групі (середина III ст. до н. е.) монети старшого (типи: Деметра у покривалі—орел на дельфіні) та середнього номіналу (типи: Борисфен—дельфін) мають вагу відповідно 7,32 та 3,37 г⁵⁸, а монети молодшого номіналу (типи: горгонейон—дельфін)—1,64 г⁵⁹. Безпосередньо до цих монет примикає третя група срібла, у якій старший сорт (типи: Геракл—вінок) та середній сорт (типи: Геракл—зброя) дають пересічну вагу 7,31 та 3,35 г⁶⁰. Нарешті, до останніх років III ст. треба віднести групу дуже рідкісних монет (типи: Гермес—кадуцей та Геракл—неясне зображення), середні вагові дані яких 3,27 та 1,78 г⁶¹. Весь цей ряд срібних монет Ольвії закінчується у першій половині II ст. до н. е. найбільше поширеною у колекціях п'ятою групою, яка складається з трьох номіналів: пересічна вага старшого (типи: Геракл—палиця) дорівнює 7,75 г, середнього (типи: Аполлон—ліра) — 3,33 г, молодшого (типи: Артеміда—зброя)—1,68г⁶². До якої ж монетної системи відносяться перелічені групи ольвійського срібла та якими номіналами вони являються?

На жаль, основне питання історії грошового господарства Ольвії в часи еллінізму,—питання про вагову систему ольвійського срібла,—

⁵⁴ В. V Head, *Historia numorum*, p. 277—278, 497.

⁵⁵ А. Л. Бертье-Делагард, *Несколько новых или малоизвестных монет Херсонеса*, ЗООИД, т. XXVI, 1906, стор. 226—239. Ср. А. Н. Зограф, *Античные монеты*, МИА, № 16, 1951, стор. 146—147, 149.

⁵⁶ Класифікація та хронологія цих монет розроблені нами в інших працях, висновки яких викладені в тексті без аргументації, оскільки уточнення часу випуску послідовних серій у рамках двох-трьох десятиліть не має принципового значення для метрологічних висновків. Пор. А. Н. Зограф, *Античные монеты*, стор. 134.

⁵⁷ Зображення: В. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, В. I, Н. 1, Berlin, 1898, Taf. IX, 9; E. G. S. Robinson, *Coins of Olbia*, Num. Chron., 5 ser., v. XVII, 1937, pl. VII, 4, 8—10. Вагові дані: А. Л. Бертье-Делагард, *Материалы для весовых исследований монетных систем Сарматии и Тавриды*, НС, т. II, 1913, стор. 63—65 №№ 16, 8—9. Матеріали О. Л. Бертье-Делагарда використовуються з необхідними виправленнями та доповненнями.

⁵⁸ Зображення: В. Pick, Taf. X, 9; E. G. S. Robinson, pl. VII, 6. Вагові дані: А. Л. Бертье-Делагард, *Материалы...*, стор. 63—64, №№ 7 і 12.

⁵⁹ Зображення: В. Pick, Taf. X, 10; вагові дані: А. Л. Бертье-Делагард, *Материалы...*, стор. 64, № II.

⁶⁰ Зображення: В. Pick, Taf. X, 21—23 (=E. G. S. Robinson, pl. VII, 12—15). Вагові дані: А. Л. Бертье-Делагард, *Материалы...*, стор. 64—65, №№ 14—15.

⁶¹ E. G. S. Robinson, pl. VII, 11 /монети молодшого сорту невидані/; пор. А. Л. Бертье-Делагард, *Материалы...*, стор. 66, № 19.

⁶² Зображення: В. Pick, Taf. X, 18—19, 25, 27 (=E. G. S. Robinson, pl. VII, 18—26). Вагові дані: А. Л. Бертье-Делагард, *Материалы...*, стор. 65—65, №№ 16—18.

не знайшло у науковій літературі гідного висвітлення. Б. В. Кене, який поставив його вперше ще сто років тому, мав у своєму розпорядженні зовсім недостатні вагові дані—буквально сім монет були йому відомі з їх ваговими показниками,—проте наважився визначити їх монетну систему, та прийшов до висновку, що в ольвіополітів був у вжитку «монетный аттический фут немного уменьшенный»⁶³. Для того, щоб підкріпити свою думку, Б. В. Кене систематично вказував поруч з дійсною вагою відомих йому екземплярів також їх «первоначальные веса», визначаючи ці останні зовсім необгрунтовано та довільно; в результаті, монети, що важили 1,7 та 1,9 г, стали півдрахмами, монета, яка важила 2,2 г,—тетроболом, а екземпляри, що мали вагу 3,6 г, 3,2 г та навіть 3,0 г були визначені як драхми «аттической системы Солона»⁶⁴. Безпідставність цих міркувань була зрозумілою вже для П. Й. Бурачкова, який, хоч і мав значно більше вагових даних (ваги 35 екземплярів ольвійських срібних монет), визнав за краще обійти питання про вагову систему ольвійських срібних монет повним мовчанням⁶⁵, варто уваги, що О. В. Орешников у численних своїх працях теж не порушував цього питання. Але О. Л. Бертъе-Делагард, що в іншому випадку блискуче показав незадовільність метрологічних висновків Б. В. Кене⁶⁶ та виділив з усієї маси ольвійського срібла монети, карбовані за егінською системою⁶⁷, в даному разі прийняв термінологію та висновки Б. В. Кене—він називає усі перелічені вище сорти ольвійського срібла «аттичними»; це визначення повторив за ними і Е. Г. Міннс⁶⁸. Для Б. В. Хеда неможливість вважати ольвійське срібло аттичним за його ваговою системою була ясна, і він називає ці монети «фінікійськими»⁶⁹. О. М. Зограф не приділив цьому питанню належної уваги і теж називає срібні монети Ольвії аттичними; він навіть приходить до висновку, що срібло взагалі ніколи не відігравало в грошовому господарстві ольвіополітів «первенствующей роли»⁷⁰. Не зупиняючись тут на критиці останнього твердження, яке на наш погляд не відповідає дійсності, підкреслимо інший бік порушеного питання: адже ні О. Л. Бертъе-Делагард ні О. М. Зограф не наводили ніякої аргументації на користь думки про те, що ольвійське срібло елліністичного часу було карбовано за аттичною системою, і сама ця думка ґрунтується виключно на висновках Б. В. Кене, які не тільки мають столітню давність, але й були побудовані шляхом довільної інтерпретації недостатнього у кількісному відношенні матеріалу; зрозуміло, що такі висновки не можуть задовольнити сучасну науку. Цікаво відзначити у зв'язку з цим, що Е. Робінзон, який присвятив срібним монетам Ольвії цінну розвідку, не наслідують слідувати за авторитетом Б. В. Кене і не називає ольвійське срібло аттичним; проте, не визначивши з необхідною точністю хронологію вивчених ним

⁶³ Б. В. Кене, Музей кн. В. В. Кочубея, т. I. СПб., 1957, стор. 50.

⁶⁴ Там же, стор. 42, № 15; стор. 47, № 50; стор. 50—51, № 72; стор. 53—54, № 81.

⁶⁵ П. О. Бурачков, Общий каталог монет. Одесса, 1884, стор. 79—80.

⁶⁶ А. Л. Бертъе-Делагард, Несколько новых монет..., ЗООИД, т. XXVI, 1906, стор. 231—235; он же. Относительная стоимость монетных металлов на Боспоре и Борисфене в пол. IV в. до н. э. НС, т. I, 1911, стор. 69—70.

⁶⁷ А. Л. Бертъе-Делагард, Относительная стоимость..., стор. 55—56.

⁶⁸ А. Л. Бертъе-Делагард, Материалы..., НС, т. II, 1913, стор. 63, 99, 102; пор. Относительная стоимость..., НС, т. I, 1911, стор. 67; E. H. Minns, Scythians and Greeks, p. 485—486.

⁶⁹ B. V. Head, Historia numorum, p. 272.

⁷⁰ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 127, 129, 134; пор. стор. 126. Ольвійські статери егінської системи за автором «мало подходят к роли устойчивого и неизменного мерилы стоимости, каким была серебряная монета в собственно Греции».

монет та обмежуючи себе лише колекцією Британського музею, англійський нумізмат називає описані ним екземпляри просто $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{6}$ и $\frac{1}{12}$ частиною вихідного номіналу, в якому він схиляється визнати деградований егінський статер ⁷¹.

Повертаючись до вагових показників срібних монет Ольвії у III—II ст. до н. е. зводимо їх у таблицю:

Гру- па	Приблизна дата до н. е.	Старший номінал			Середній номінал			Молодший номінал		
		Вага		кількість екземпл.	Вага		кількість екземпл.	Вага		кількість екземпл.
		пере- січна	макс. та мін.		пере- січна	макс. та мін.		пере- січна	макс. та мін.	
I	280—240 гг.	7,90		1	3,63	4,50— —2,96	26			
II	240	7,32	7,40— —7,25	2	3,37		1	1,64	2,37— —1,41	13
III	240—230 гг.	7,31	8,46— —6,60	13	3,35	4,75— —2,05	47			
IV	210				3,27	3,47— —2,31	6	1,78		1
V	190—140 гг.	7,25	9,37— —5,93	18	3,33	4,08— —2,34	59	1,68	2,35— —1,10	27

Враховуючи усе сказане вище про торговельні зв'язки Ольвії з Родосом, з одного боку, та про поширення родоської монетної системи в елліністичному світі, з другого боку, навряд чи можна бачити у цих монетних серіях Ольвії якусь іншу систему. Номінал, вага якого поступово знижується з 7,90 до 7,25 г, являє собою нормальну для цих часів родоську дідрахму, номінал, який важить 3,63—3,27 г—родоську драхму, і дрібні монети вагою біля 1,7 г—гемідрахму родоської системи. До цієї ж системи належить мабуть і серія монет з зображенням Деметри у короні та стрілка, яка була випущена незадовго до 280 р. до н. е. ⁷² Таким чином, родоська монетна система прийшла в Ольвії на зміну егінській приблизно у другому десятилітті III ст. до н. е. Прикладом для Ольвії був, можна припустити, сусідній Херсонес, тісні зв'язки якого з Ольвією вимальовуються такими яскравими фарбами у світлі епіграфічних знахідок останніх років ⁷³.

З усього викладеного вище матеріалу ми приходимо до висновку про те, що тісні зв'язки Ольвії та Родосу не тільки відбилися у деяких натяках античної літературної традиції ⁷⁴, але знаходять підтримку з боку археології, епіграфіки та нумізматики. Запозичення ольвіюполіта-ми родоської монетної системи не являється ізольованим фактом, воно знаходить своє місце серед усіх інших матеріалів, які свідчать про близькі господарські стосунки між обома містами. Дуже важливим здається нам ще й те, що в Ольвії переймається не зовнішня символіка родоських монет—це й зрозуміло, бо у III—II ст. до н. е. не може

⁷¹ E. G. S. Robinson, Coins of Olbia, Num. Chron., 5 ser., v. XVII, 1937, p. 91—101.

⁷² Зображення: В. Ріск, Taf. X, 4 (=E. G. S. Robinson, pl. VII, 7). Вагові дані: А. Л. Бертьє-Делагард, Матеріали..., НС, т. II, стор. 64, № 10.

⁷³ Е. И. Леви, Ольвийская агора, МИА, № 50, 1956, стор. 94—102.

⁷⁴ Див. вище, прим. 30.

бути й мови про якусь політичну залежність Ольвії від Родосу⁷⁵, — але вагова система родоської монетної справи. Це треба, як нам здається, розглядати поруч з епіграфічними документами про надання проксенії родосцям та поруч з величезною кількістю керамічної тари родоського походження, яку знаходять в Ольвії,—усі ці факти переконливо свідчать про виключну роль Родосу в економічному житті ольвіополітів.

⁷⁵ Епізодичне клейміння частини срібних та мідних монет Ольвії зображенням голови Гелія у профіль (див., напр., П. О. Бурачков, *Общий каталог монет*, табл. IV, 40—41; табл. V, 80) та одночасне, мабуть, перекарбування деяких мідних монет зображенням Гелія у фас та його коней (напр., Бурачков, табл. VI, 102—103) відносяться на нашу думку не до кінця, а до середини II ст. і навіть частково до кінця III ст. до н. е.; вони, зрозуміла річ, аж ніяк не свідчать про політичну залежність від Родосу, так само як і запозичення містами Азіатського Боспору родоських типів; пор. Д. Б. Шелов, *Монетное дело Боспора в VI—II вв. до н. э.*, М., 1956, стор. 176, 201—204, табл. IX, 114—115. В Анапі була знайдена срібна родоська монета (див. СГАИМК, т. I, 1926, стор. 288), але в Ольвії родоські монети, наскільки нам відомо, ніколи не зустрічалися.